

О. П. Юренко (Київ)

Левко Борисович Ковалів

Левко Ковалів належить до тих синів і дочок України, доля яких відзеркалила трагічний характер епохи. Як і більшість жертв тоталітарного режиму, він залишився поза увагою вітчизняних дослідників*, хоча був помітною постаттю в українській історії.

Левко Борисович Ковалів народився 18 грудня 1894 р. в Харкові. Невдовзі його батьки переїхали до Петербурга. Батько, Борис Олександрович, який належав до дворянського стану, працював на скромній посаді техника електростанції. Мати — Алла Львівна — дочка адвоката, була високоосвіченою, інтелігентною жінкою, займалася громадською діяльністю в Петербурзькому народному університеті та різних жіночих організаціях.

Коли синові було 8 років, батьки розлучилися. Завдяки турботам матері Левко закінчив третє петербурзьке реальне училище, навчався у Виборзькому комерційному училищі у Санкт-Петербурзі¹, а після переїзду до Києва — у Київському комерційному училищі. З дитячих років у нього виявилися різнобічні нахили. Згодом він писав: «По закінченню середньої школи й маючи здібності до природних та точних наук, я вступив у 1913 році на технічний відділ Київського комерційного інституту, де мав на меті спеціалізуватися в хімічній технології, але революційна робота відволікала мене від закінчення вищої освіти»². Отже, ще в юності визначилися дві найсильніші пристрасті, дві наймогутніші його стихії: науково-технічна робота і політична діяльність. Останню він ставив тоді на чільне місце.

Незважаючи на дворянський родовід, життя в Петербурзі протягом тривалого часу, сім'я Ковалівих зберігала українські традиції. Не дивно тому, що з перших тижнів навчання в інституті Левко став членом студентської української «Громади». Великий вплив в юності на нього мали ідеї М. Драгоманова, який пов'язував проблеми національного визволення з революційною боротьбою, був батьком української політичної партійності. В 1913 р., невдовзі після вступу до інституту, Левко приєднується до київської групи українських соціалістів-революціонерів. 25 лютого (за старим стилем) 1914 р. ця група взяла активну участь у забороненій властями демонстрації, присвяченій сторіччю Тараса Шевченка. Левко Ковалів також ішов у лавах демонстрантів вулицями Києва³.

Звертає на себе увагу те, що перебуваючи у революційно-демократичній українській есерівській організації, Ковалів займає ліву інтернаціоналістську позицію і схиляється до політичного радикалізму. Його товариш, який згодом став головою Української партії соціалістів-революціонерів, Микола Ковалевський через багато років згадував: «На Київській конференції нашої партії в кінці червня 1914 р. (власне партії ще не було.— О. Ю.) ... виявилось, що в нашій організації існує... ліворадикальна течія. До цієї ліворадикальної течії належав видатний молодий український революціонер Лашкевич..., Левко Ковалів, дуже здібний

публіцист і одночасно винахідник і механік, та Леонард Бочковський... Ця ліва течія піддавала критиці основні пункти нашої програми і висувала на перший план російську формулу соціалізації землі, хоча в національно-українських справах була ця течія ще радикальніша за нас і висувала без жодних застережень суверенність українського народу, як найближчу ціль революційної боротьби»⁴.

Під час першої світової війни, за свідченням Коваліва, він стояв на позиціях інтернаціоналізму і, об'єднавши навколо себе однодумців, виступав за поразку царизму. В 1915 р. в Києві українські есери організували видання свого першого органу — нелегального журналу «Боротьба». Серед його співробітників поряд з М. Ковалевським, С. Полонським, С. Єфремовим був і Ковалів⁵.

Архівні матеріали Київського жандармського управління свідчать, що незабаром після виходу перших номерів журналу «Боротьба» та випуску кількох прокламацій влітку 1915 р. царська охранка напала на слід Київської організації українських соціалістів-революціонерів. Це не лише перервало випуск нелегального органу, а й загрожувало арештом активних членів організації⁶.

Тому Левко Ковалів, як і Микола Ковалевський, в 1915 р. переїжджає до Полтави і влаштовується на посаду інструктора сільськогосподарського кооперативу Полтавського губерньського земства. Однак він підтримував політичні зв'язки з київським підпіллям.

В часи першої світової війни він покладав великі надії на демократичну українську інтелігенцію. В статті «Огляд українського життя» для підпільного органу польської революційної молоді Ковалів, розмірковуючи над долею українського національно-визвольного руху, писав: «...Мусимо насамперед звернути свою увагу до української свідомої інтелігенції, котра завжди вела перед в героїській боротьбі за права народні, котра тісно зв'язана ідейно з народом, зуміла правильно оцінити вагу національних потреб цього останнього і, запаливши сміливо гасло відродження, з'явилась іскрою, що вибухла вогнем пожежі, яка має прізвисько — «український рух»⁷.

Після повалення самодержавства політична і громадська діяльність Левка Коваліва помітно активізувалася. 6—8 квітня (за старим стилем) 1917 р. він брав участь у Всеукраїнському національному з'їзді⁸ і став одним з фундаторів Української партії соціалістів-революціонерів — УПСР, перший установчий з'їзд якої відбувся 4—5 квітня 1917 р. в Києві. Коваліва було обрано товаришем голови з'їзду і одним з дев'яти членів першого ЦК партії⁹.

Характерно, що, за словами Івана Майстренка, закордонного дослідника історії УПСР, «провідна роль випала на долю молодняка, який організував перший з'їзд..., і з якого складався перший ЦК УПСР. Цей провідний молодняк УПСР був талановитий і дуже активний, але політично мало вироблений»¹⁰. А сама новостворена партія об'єднувала представників різних верств українського селянства та інтелігенції, не мала чіткої політичної програми і, виступивши на першому з'їзді із загальнодемократичних позицій, являла собою аморфну, хоча й значну за чисельністю масу. Тому досить швидко в ній почали з'являтися більш чіткі політичні течії. Серед них помітно виділялася ліва інтернаціоналістська з досить окресленою позицією. Вона була порівняно невелика, але дуже активна і складалася майже виключно з представників лівобережних організацій — Харківщини і Полтавщини. Звідси ще одна її назва — «лівобережці». Левко Ковалів став

одним з її лідерів. Його однодумцями і найближчими товаришами були Л. Бочковський¹¹, А. Заливчий, Г. Михайличенко, Р. Матяш, Н. Калюжний, М. Литвиненко¹².

Згуртуванню лівих в УПСР сприяла проведена 30 травня — 2 червня 1917 р. у Полтаві Лівобережна конференція партії. На ній було обрано Лівобережне бюро УПСР, а Л. Ковалів став одним з його членів¹³.

Звертає на себе увагу те, що при всьому своєму радикалізмі Ковалів вважав революційну боротьбу не єдиним засобом досягнення суспільного поступу. Він писав: «На шляху до соціалізму ми висуваємо і підтримуємо кожну реформу, яка розчищає цей шлях, яка найближчою стежкою веде нас до мети. Але при цьому ми не забуваємо, що нарід в кожний окремий момент бореться не тільки за прекрасне далеке майбутнє, а ставить собі конкретні життєві завдання та керується цілком зрозумілим стремлінням до негайного поліпшення умов життя, до поліпшення добробуту»¹⁴.

Отже, розуміючи завдання програми-мінімум своєї партії як поліпшення становища селянства, що становило в 1917 р. понад 80 % усього населення України, Л. Ковалів працював в установах, що мали безпосереднє відношення до проведення аграрної політики. Деякий час він був помічником губернського комісара Тимчасового уряду на Полтавщині, а іноді навіть виконував його обов'язки¹⁵, займав також виборну посаду заступника голови полтавської міської думи¹⁶.

У липні 1917 р. Коваліва було обрано товаришем голови губернської земельної управи¹⁷. Саме ця робота допомогла йому зрозуміти глибину і складність завдань революції на Україні, а також зміцнити зв'язки Полтавської губернської організації УПСР, головою комітету якої він був¹⁸, із селянськими масами. Полтавський земельний комітет і його виконавчий орган — управа — прагнули задовольнити інтереси малоземельного селянства і рішуче вживали для цього радикальних заходів, йдучи на конфронтацію не лише з поміщиками і великими орендарями землі, а й з Тимчасовим урядом і вищим командуванням армії. Добиваючись розв'язання аграрного питання мирним шляхом, губернський земельний комітет наприкінці серпня 1917 р. делегував Л. Б. Коваліва до Петрограда для переговорів з урядом¹⁹.

Особиста ж позиція Коваліва як лідера есерів-«лівобережців» була ще радикальнішою. Він обстоював скасування приватної власності на землю та її усупільнення (соціалізацію) з подальшим розподілом між селянами. «Не підбирати програму до селянства, а гуртувати селянство коло нашої програми», — зазначав у цьому зв'язку Л. Ковалів²⁰.

Будучи послідовним революційним демократом, Л. Ковалів великого значення надавав Всеросійським і Українським установчим зборам.

Як один з авторитетних діячів УПСР і керівник її організації на Полтавщині він багато працював по підготовці до виборів, а потім і сам був обраний до складу Всеросійських зборів²¹.

На відміну від більшості соціалістичних партій і груп, ліві українські есери-інтернаціоналісти схвально поставилися до звістки про повалення Тимчасового уряду і до приходу до влади Української Центральної Ради (до речі, як тоді й полтавські більшовики). У грудні 1917 р. Л. Б. Коваліва було делеговано до Києва на перший Всеукраїнський з'їзд Рад від Полтавської Ради робітничих і солдатських депутатів, а при відкритті з'їзду обрано до його президії²².

Наприкінці 1917 р., саме коли проходив з'їзд, серед лівого крила українських соціалістичних партій відбувався інтенсивний процес ди-

ференціації, розколу по лінії ставлення до революції та її характеру. На відміну від більшовиків українські ліві есери добре розуміли національний характер революції в Україні²³.

Тому, коли на I з'їзді Рад в Києві співвідношення сил склалося не на користь більшовиків і вони змушені були переїхати до Харкова, то до них Ковалів та інші «ліві українські есери (майбутні боротьбисти)... не прилучилися, хоча й цілком стояли вже на радянській платформі. Вони думали, що їм пощастить розкласти ту масу, що зосталася на боці Центральної Ради — вони zostалися в Києві й працювали самостійно»²⁴. До речі, сам Л. Б. Ковалів був членом Української Центральної Ради, як на це справедливо вказує закордонна «Енциклопедія українознавства» — єдине довідкове видання, де він згадується²⁵.

Для позиції майбутніх боротьбистів у той час було характерним те, що вони засуджували терор у політичній боротьбі. Коли в грудні 1917 р. у Полтаві відбулися збройні сутички між загонами більшовиків і військами Центральної Ради на чолі з полковником Ю. Ревуцьким, Ковалів та інші лідери «лівобершців» добилися, щоб ЦК УПСР визнав дії Ревуцького неприпустимими. На їх вимогу ЦК звернувся до Центральної Ради з вимогою «виділити комісію для розгляду справи та гарантій волі»²⁶.

Ще більш негативне ставлення викликала у лівих українських есерів муравйовщина, під час якої у вогні червоного терору загинуло чимало невинних людей. Серед них були і деякі з лідерів лівої течії в УПСР, у тому числі і друг Коваліва — Л. Бочковський, вбитий лише тому, що у нього знайшли червоний квиток члена Центральної Ради. «Не жертвою во ім'я революції впав Леонард Бочковський, — писав з цього приводу Л. Ковалів, — а загинув, безглуздо вбитий тими, які лицемірно йдуть з ім'ям революції на продажних устах»²⁷.

Отже, різні підходи до вирішення завдань революції, а також різне бачення її перспектив для України на певний час відштовхнули ліве крило УПСР, а також значну частину тих суспільних верств, які йшли за ним, від більшовиків.

Між тим, ще на III з'їзді УПСР (листопад 1917 р.) цілком наочно в партії виявився розкол і розпочалася відкрита боротьба між крайніми правою і лівою течіями²⁸. Організаційно це розходження було оформлено на IV з'їзді УПСР (травень 1918 р.), що проходив у Києві нелегально в умовах гетьманщини і німецької окупації. Левко Ковалів у своїй промові на з'їзді висунув тезу: «Партія мусить бути організованою меншістю, а не дезорганізованою більшістю»²⁹. Його активно підтримували А. Заливчий, Г. Михайличенко та інші лідери лівої течії УПСР, що гуртувалася навколо свого органу — газети «Боротьба», яка з лютого 1918 р. знову почала виходити. Представники лівих на IV з'їзді не лише виступали з більш радикальних позицій, ніж їхні опоненти, а й трималися згуртованіше за них, що дало їм змогу обрати Центральный Комітет, із свого складу. Це було несподіваним для багатьох, але ще більшою несподіванкою було те, що, за словами І. Майстренка, «ЦК через кілька днів оповістив, що розпускає УПСР, розпочинає нову реєстрацію членів, відповідних політиці ЦК. Так рухнула величезна партія української революції»³⁰.

Після IV з'їзду боротьбисти становили невелику групу. За словами А. Заливчого, з 375000 членів партії в часи Центральної Ради на осінь 1918 р. в ній залишалось 600—700 чол.³¹ У той період Л. Ковалів став одним з головних емісарів УПСР, що керували партійним підпіллям.

Мало хто навіть серед боротьбистів знав, що Ковалів очолив центральну

контррозвідку партії. Вже в 1934 р. на допиті в органах НКВС один з його колишніх помічників П. Кийко-Шелест засвідчив: «...Треба визнати, що під досвідченим керівництвом Левка Коваліва робота партійної контррозвідки боротьбистів у період гетьманського підпілля була поставлена на виключно високу ступінь. Маючи свою компактну агентуру в самому штабі центральної гетьманської контррозвідки, боротьбистська контррозвідка завжди мала вичерпні дані про всі галузі політичного життя гетьманщини, що її цікавили». Займаючись такою діяльністю, Ковалів видавав себе за лояльного гласного Полтавської міської думи³².

В листопаді 1918 р., взявши курс на збройне повстання і встановлення радянської влади, боротьбисти увійшли в конфронтацію з щойно утвореною Директорією УНР. У цей час Л. Б. Ковалів працював у київському підпіллі, де його знали як «товариша Леоніда», був членом Київської Ради робітничих депутатів, що також діяла практично нелегально, та її виконкому³³.

В 1919 р., включившись у процес розбудови радянської влади в Україні, Ковалів, як і його партія, активно співробітничав з більшовиками. 6 лютого 1919 р. його разом із Г. Михайличенком і П. Любченком було обрано членом нового виконкому Київської Ради³⁴. 7 лютого при утворенні виконкомом відділів він та Г. Михайличенко навіть увійшли до колегії Київської ЧК³⁵. На III Всеукраїнському з'їзді Рад (березень 1919 р.) Ковалів був обраний членом Центрального Виконавчого Комітету³⁶.

Фракція боротьбистів у ВУЦВК в 1919 р. була нечисленною, але активною. Її члени часто демонстрували особливу, відмінну від більшовицької, позицію в питаннях національно-державного будівництва. Висунувши ідею суверенності України як республіки Рад, боротьбисти добивалися створення реальних засад для цього. Вітчизняна історіографія, що багато років перебувала в полоні ідеологічного та політичного догматизму, вважала таку позицію боротьбистів проявом націоналізму і контрреволюційності. Підійти до проблеми неупереджено дає можливість ознайомлення з внесеним Л. Б. Ковалівим 14 червня 1919 р. на розгляд ВУЦВК від фракції УПСР (комуністів-боротьбистів) — (назва партії з березня 1919 р.) проектом декларації про об'єднання радянських республік.

У цьому проекті висловлювалася думка, що національне — не пережиток минулого, а об'єктивний чинник суспільного розвитку, органічно поєднаний з революцією. Виступаючи за тісне єднання радянських республік, від імені своєї партії Л. Ковалів заявив, що формою їх об'єднання має бути не унітарна держава, а «федерація радянських республік»³⁷. Однак цей проект був, як відзначалося в боротьбистських газетах, «одхилений більшовицькою більшістю типу Раковського»³⁸.

Коли денікінські війська підійшли до Києва, Коваліву разом з двома іншими членами Центрального комітету Української комуністичної партії (боротьбистів) — (назва партії з серпня 1919 р.) Михайлом Полозом та Григорієм Гриньком ЦК доручив виїхати до Москви, встановити контакти з Комінтерном і добитися членства УКП(б) в ньому. Це означало б визнання боротьбистів як провідної течії комунізму в Україні та їх пріоритет у політиці. ЦК боротьбистів створив Закордонне бюро, до якого увійшли М. М. Полоз, Г. Ф. Гринько, Л. Б. Ковалів. Ними, за повідомленнями партійної преси, «було виконано це доручення і подано до Бюро Інтернаціоналу докладний меморандум, копії якого передано також видатнішим діячам комунізму, т. Леніну, Бухаріну, т. Зінов'єву та іншим»³⁹.

Л. Ковалів, М. Полоз і Г. Гринько зустрічалися з багатьма діячами III Інтернаціоналу і РКП(б), інформували їх про становище в Україні, висловлювали і відстоювали свої погляди на перспективи розвитку української революції і комуністичного руху⁴⁰.

Перебуваючи у Москві у вересні — жовтні 1919 р., Левко Ковалів разом із своїми товаришами підготував також випуск журналу «Український комуніст» (орган Закордонного бюро) російською і українською мовами (вийшов лише один номер у листопаді 1919 р.).

Зустрічі у Москві, увага до українських питань вселяли надію на успіх місії Закордонного бюро. Проте Л. Б. Ковалів публічно звертав увагу на те, що порівняно з керівниками РКП(б) — КП(б)У, набагато об'єктивніше до проблем України і української революції ставилися іноземні комуністи, «які не піддалися гіпнозу «общерусских идей». «Жодного разу, — зауважував він, — з боку перелічених представників (іноземців. — О. Ю.) мені не довелося чути тверджень, подібних до слів тов. Зінов'єва, що уроки денікінської реакції одбили охоту України до «самостійності»⁴¹. Та боротьбистські лідери не змогли розгадати тієї тонкої подвійної чи навіть потрійної гри, яку проводили щодо їхньої партії і до України взагалі Ленін та його найближче оточення.

Наприкінці жовтня 1919 р. М. Полоз і Л. Ковалів повернулися до Житомира, де в той час базувався боротьбистський ЦК. Підтримуючи зв'язки з партійним підпіллям і партизанськими формуваннями, Ковалів займався справами партії, разом з І. Косачем та О. Шумським редагував газету «Пролетарська боротьба», що фактично стала в той час центральним органом УКП(б), і сам виступав на її сторінках. Публіцистика Л. Б. Коваліва є мало відомою сторінкою його діяльності, що, зокрема, пов'язане з його звичкою друкуватися під псевдонімами.

Саме ж керівництво боротьбистів у той час очікувало змін у національній політиці РКП(б) — КП(б)У в Україні, намагаючись встановити стосунки з тими елементами цієї партії, які також підтримували ідею незалежної Української радянської республіки, зокрема з групою федералістів. Про це свідчить і привітання від імені ЦК УКП(б) учасникам Гомельської наради КП(б)У у листопаді 1919 р.^{42–43}

У грудні 1919 р. Ковалів знову вирушив до Москви. Йому, Гринькові і Полозу необхідно було довести до кінця справу боротьбистів у Комінтерні і вирішити з керівництвом РКП(б) — КП(б)У питання про те, як організувати радянську владу в Україні після її визволення від Денікіна.

12 грудня 1919 р. між представниками обох партій відбулися переговори. ЦК КП(б)У репрезентували Х. Г. Раковський та С. В. Косіор, ЦК УКП(б) — Л. Б. Ковалів і Г. Ф. Гринько.

Від імені свого ЦК Ковалів порушив питання про паритетне представництво більшовиків і боротьбистів у надзвичайному органі, що до повного відновлення радянської влади в Україні мав бути її урядом — Всеукраїнському революційному комітеті. В ході переговорів він чітко виклав позицію боротьбистів: «Загальна постановка політики, яка не поведе за собою створення економічного і військового центру в Україні, буде фікцією, безплідною для революції»⁴⁴. Відмовившись спочатку підписати угоду з більшовиками, оскільки ті виділили боротьбистам лише одне з п'яти місць у Всеукраїнському комітеті⁴⁵, Ковалів, однак, через кілька днів — 17 грудня — разом з Гриньком поставив свій підпис під цим документом, взявши, таким чином, зобов'язання виконувати положення вже прийнятого більшовицькою частиною Ревкому маніфесту з приводу створення цього органу⁴⁶.

Це не була просто поразка боротьбистських повпредів. Л. Ковалів і Г. Гринько не могли не рахуватися з реаліями, і насамперед силою більшовиків, тверезо оцінюючи можливості обох партій.

Результати переговорів у Москві змусили Л. Б. Коваліва звернутися з листом до партії, в якому він виклав свої погляди на поточний момент і завдання УКП(б). Звертаючи увагу на перешкоди на шляху України до суверенності і розглядаючи її як волевиявлення українського народу, Л. Ковалів писав: «Міцна ще інерція верхів, і це об'єктивно зрозуміло. Історичні ілюзії породжені епохою «диктатури російської культури» і зживаються не так легко. Повноліття опікуємого викликає болючий процес в опікунів. А історії не одуриш...»⁴⁷.

Далекий від фальшивого оптимізму, глибоко розуміючи драматизм революції, Ковалів прагнув донести до товаришів по партії свої переконання «в умовах, коли керуюча КПУ(більшовиків) ризикує опинитись без жодної опори в масах пролетаріату України». «Ми мусимо,— зазначав він,— поставити інтереси Революції вище партійних, щирим і послідовним додержанням нашої згоди не допустити передчасного падіння Радянської влади»⁴⁸.

Тим часом 22 грудня 1919 р. Виконком Комінтерну розглянув «українське питання», звернувши увагу на доцільність «об'єднання всіх комуністичних сил України в одній партії». У його постанові з цього приводу відзначалася необхідність вивчити розбіжності між КП(б)У та УКП(б) і з цією метою створити спеціальну комісію під головуванням голови Комінтерну Г. Зінов'єва, до якої б увійшли по два представники від кожної партії⁴⁹. Л. Ковалів також увійшов до складу комісії⁵⁰.

Між тим, досить прихильне, на перший погляд, ставлення Зінов'єва до боротьбистів і доброзичливість, з якою сприйняли Л. Коваліва, М. Полоза і Г. Гринька та їх місію у Комінтерні керівники РКП(б), вселяли надію на успіх. Особливі підстави для цього давала позиція В. Леніна, який, за словами боротьбистських представників, був «надзвичайно зацікавлений з роботи нашої партії і поданих йому матеріалів», а в розмовах з ними «дуже дивувався, що на Україні російська й українська культура не були рівноправні»⁵¹.

Однак ще у жовтні 1919 р. ЦК КП(б)У прийняв запропоновані А. Бубновим «Тези про партію боротьбистів», де прямо було сказано: «Необхідно не лише не підтримувати організаційно-самостійного існування боротьбизму, але і з усіх сил прагнути до якомога скорішого організованого зникнення цієї партії як самостійного цілого... і так як надання боротьбистам права участі в III Інтернаціоналі затримає здійснення цих завдань, то такого права їм надавати ні в якому разі не слід, це буде кроком невірним і шкідливим для розвитку комунізму на Україні»⁵².

Цілком співзвучні цьому висновку і ленінські «Зауваження до резолюції Виконавчого Комітету Комуністичного Інтернаціоналу з питання про боротьбистів»⁵³. А в іншій своїй директиві Ілліч підкреслював: «Всю політику треба вести систематично і неухильно до наступної в недалекому майбутньому ліквідації боротьбистів. Момент ліквідації визначити через короткий строк...»⁵⁴.

То ж не дивно, що Виконком Комінтерну, керуючись вказівками ЦК РКП(б) і особисто Леніна, повторюючи його твердження про контрреволюційність партії боротьбистів, 26 лютого 1920 р. відмовив їй у прийомі до Інтернаціоналу⁵⁵.

До речі. В. Затонський, віддаючи належне спритній ленінській тактиці у

1917—1918 рр. щодо російських і українських лівих есерів, писав: «В порівнянні з ним це були малі діти, з якими він грався, як кіт з мишею»⁵⁶.

Проте ця невдача була не єдиним ударом долі, якого зазнав Ковалів у ті місяці. Ведучи переговори в Москві, він не одразу довідався про втрату найближчої людини — дружини Клавдії, яка залишилась у Києві у боротьбистському підпіллі і була схоплена та розстріляна разом із Гнатом Михайличенком та Василем Чумаком білогвардійською контррозвідкою у листопаді 1919 р.⁵⁷.

А незабаром РКП(б) — КП(б)У вдалося добитися саморозпуску партії боротьбистів. Більшовицьке керівництво заради цього погодилося на організований вступ частини їх до КП(б)У. Л. Ковалів, як свідчив у 1935 р. один з колишніх керівних функціонерів УКП(б) Ю. Озерський, був противником злиття з більшовиками. Та перебуваючи у Москві, він не зміг виступити на конференції боротьбистів, що проходила в березні 1920 р. у Харкові. Тому поставлений перед фактом об'єднання з КП(б)У, на короткий час сам став членом цієї партії. Йому доручалися відповідальні посади. В лютому 1921 р. Л. Коваліва було призначено заступником наркома закордонних справ УСРР⁵⁸. Оскільки Х. Раковський поєднував посаду наркома закордонних справ з роботою голови Раднаркому УСРР і був дуже перевантажений справами, то всією практичною діяльністю НКЗС керував в основному Л. Б. Ковалів.

Про наміри щодо використання Л. Коваліва з боку тогочасного більшовицького керівництва свідчить і те, що у лютому 1921 р. Президія ВУЦВК призначила його головою слідчої комісії у «справі членів Центрального Комітету Української партії соціалістів-революціонерів»⁵⁹. Суд над лідерами УПСР В. О. Голубовичем, І. М. Лизанівським, Ю. О. Скугар-Скварським, Н. А. Петренком, І. М. Часником, Ю. Ю. Ярославом та іншими, за визначенням головного обвинувача Д. Мануїльського, був «останньою підсумковою ризикою, підведеною історією під ідейним розвалом, гнилістю і розкладом української «самостійницької інтелігенції»⁶⁰. Однак історія тут була ні при чому — суд був інспірований партійно-радянським керівництвом України і став не «останньою ризикою», а лише одним з перших кроків у винищенні більшовицьким режимом української інтелігенції. Напевно, розуміння його політичної суті змусило Л. Б. Коваліва ухилитися від нав'язуваної йому у цій «справі» функції, і, як видно з матеріалів процесу, що відбувався в травні 1921 р. у Києві, в ньому він участі не брав. До речі, як свідчать «аннали» НКВС УСРР за 1937 р., уже в 1930 р., відвідуючи засідання процесу над «учасниками Спілки визволення України», Ковалів і його друзі з боротьбистських часів — В. В. Лазорський та О. Г. Лісовик — «співчутливо ставилися до учасників СВУ Єфремова і інших» і висловлювали жаль з приводу того, що вони потрапили до пазурів більшовицької Феміди.

На 5-му Всеукраїнському з'їзді Рад (лютий — березень 1921 р.) Л. Б. Коваліва було обрано членом ВУЦВК⁶¹. Однак несподівано для багатьох у листопаді 1921 р. він подав заяву про вихід з КП(б)У, що означало і звільнення з посади в уряді. Безумовно, мотиви цього кроку були складними, хоча пояснював він це бажанням присвятити себе науці і хворобливим станом. Переїхавши до Києва, Л. Ковалів поринув у наукову роботу, одним з перших на Україні зайнявся вивченням фототехнічних процесів і техніки кольорової фотографії⁶². Разом з тим, він брав активну участь у громадській діяльності, був членом правлінь ряду науково-технічних і мистецьких товариств та об'єднань.

Як бачимо, наукові інтереси Коваліва були дуже різноманітні. Про це свідчить і його захоплення радіо. В 1925—1926 рр., повернувшись до Харкова, він очолив Українську філію товариства «Радіопередача»⁶³. Йому випало бути піонером українського радіомовлення. З 1930 р., ставши аспірантом, вивчав фізичну хімію у Харкові під керівництвом професора Мухіна, а після його смерті був направлений до Москви у фізико-хімічний інститут ім. Карпова, де навчався в аспірантурі. З січня 1934 р. Л. Ковалів був зареєстрований старшим хіміком у штат цього інституту і працював там аж до арешту.

Левко Борисович мав могутній інтелект і глибоку внутрішню культуру. У зверненні до наркома освіти Ковалів скромно писав: «Не маючи диплому вищої школи, я в порядку самоосвіти набув собі знання, що їх хоч і не можна вважати за систематичні, але в цілому відповідають знанням, що їх дає закінчення вузу», а в анкеті про знання мов: «1) Російську нарівні з рідною; 2) англійську — досить вільно; 3) німецьку — читаю книжки; 4) французьку, польську — трохи балакаю»⁶⁴. За словами Ю. Смолича, Ковалів міг годинами з крейдою в руках пояснювати математичні теорії⁶⁵.

«Винятково обдарована людина, — писав І. Майстренко, — Ковалів був математиком, шахістом, малярем. Його знамениті ілюстрації «безпредметного стилю» до «Блакитного роману» Гната Михайличенка вражали оригінальністю, психологічним змістом і дуже пасували до роману Михайличенка. Про Коваліва мені розповідав колишній член ЦК УПСР (боротьбистів) Вячеслав Лашкевич. Лашкевич казав, що коли Ковалів говорив на засіданні ЦК, напрошувалось брати олівець і записувати»⁶⁶.

Наприкінці 20-х років Л. Ковалів органічно увійшов до середовища не лише наукової, а й мистецької української інтелігенції. Саме йому та його найближчому другові Майку Йогансену належала ідея створити «Універсальний журнал» («УЖ»). Вони ж у 1928—1929 рр. і редагували його разом з М. Бажаном, О. Вишнею, О. Слісаренком та Ю. Смоличем. Розраховане на широке коло читачів, талановито ілюстроване, це видання користувалося набиякою популярністю. Ковалів стояв також біля витоків журналу «Фото для всіх». Він був одним з фундаторів «Техно-мистецької групи А», що була створена у Харкові в 1930 р. після закриття «Універсального журналу», і, продовжуючи його традиції, намагалася поєднати літературу і мистецтво з науково-технічною думкою⁶⁷.

Та в першій половині 30-х років машина тотального терору стрімко набирала обертів в Україні. За задумом авторів справи «Об'єднання українських націоналістів», а потім — «контрреволюційної боротьбистської організації», Ковалів як один з її «керівників», мав уособлювати «створену у Москві терористичну групу, що готувала замах на тов. Сталіна». Іншим жертвам відводилася роль членів терористичних груп у Києві, Харкові, Полтаві. Серед них були відомі українські письменники М. Куліш, Є. Плужник, В. Підмогильний, В. Поліщук, В. Вражливий.

Л. Б. Коваліва було заарештовано 5 листопада 1934 р. у Харкові, куди він приїхав на запрошення університету для читання курсу лекцій з фотохімії, хоча Головним управлінням держбезпеки НКВС СРСР його арешт планувався ще на 1 листопада 1934 р. у Москві.

Туди його і направили спецконвоєм відразу після арешту. На першому ж допиті 6 листопада Ковалів, відкидаючи обвинувачення у контрреволюційній діяльності, заявив співробітнику НКВС Сидорову: «Сам відмовляюся називати моїх товаришів, друзів і просто знайомих, не бажаючи піддавати їх докору у зносинах зі мною, аж поки з мене не знято

висловлене звинувачення». І стояв на цьому непохитно. Майстрам своєї справи з НКВС так і не вдалося добитися «зізнань». На всіх допитах Л. Ковалів не виявив найменшого хитання, твердо і аргументовано відкидаючи усі спроби слідства довести його участь у «контрреволюційній терористичній організації». Працівники секретно-політичного відділу Управління Держбезпеки НКВС України спочатку намагалися зробити з Коваліва одного з членів керівництва неіснуючого «Об'єднання українських націоналістів». Та на судовому процесі у цій справі 14 грудня 1934 р. Військова Комісія Верховного Суду СРСР так і не змогла довести цього. Тому Л. Б. Коваліва було прилучено до іншої справи — «контрреволюційної боротьбистської організації», що була прямим продовженням «справи ОУН» і навіть ішла під тим же номером — 1255.

Відмовившись не лише підписувати, а й читати обвинувальний висновок, Л. Б. Ковалів тримався гідно і на судилищі, яке проходило 27—28 березня 1935 р. у Києві. На ньому він був єдиним з 17 підсудних, хто «провини» своєї не визнав. Проте вирок Військової колегії Верховного Суду СРСР під головуванням В. Ульяхова був стандартним: вища міра покарання, а потім її «милостива» заміна на 10 років таборів. Так проліг шлях до Бамлагу, куди Коваліва було заслано разом з Олександром Ковінькою — письменником з Полтавщини. Мало хто повернувся звідти. А Левка Борисовича Коваліва розстріляли за постановою трійки управління НКВС по Далекосхідному краю 26 жовтня 1937 р....

Трагічною була і доля родини Коваліва. У часи єжовщини були замордовані обидва сини Левка Борисовича — 20-річні Марко і Леонард. Не повернувся із сталінських таборів і його рідний брат Володимир.

У числі інших засуджених у «справі № 1255» Л. Б. Ковалів був реабілітований Військовою колегією Верховного Суду СРСР 4 серпня 1956 р. Та історична реабілітація стала можливою лише тепер — у незалежній Україні, яка залишалася його недосяжною, але не зраженою мрією.

* Важливі моменти біографії Л. Б. Коваліва в період, коли він був незаконно репресований і перебував під слідством і судом, подані Ю. І. Шаповалом у серії статей «Сталінізм і Україна» // Укр. іст. журн. — 1991. — № 12. — С. 35—36; — 1992. — № 1. — С. 49—51.

¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 43, оп. 1, спр. 92, арк. 1, 3, 4 (далі — ЦДАГО України).

² Центральний державний архів вищих органів державної влади та державного управління України, ф. 166, оп. 12, спр. 3394, арк. 6 (далі — ЦДАВО України).

³ ЦДАГО України, ф. 43, оп. 1, спр. 92, арк. 5, 43.

⁴ К о в а л е в с ь к и й М. При джерелах боротьби: Спомини, враження, рефлексії. — Ісбрук, 1960. — С. 182.

⁵ М а й с т р е н к о І. Боротьбизм: Історія однієї з течій українського комунізму. — Мюнхен. — С. 37.

⁶ Центральний державний історичний архів України, ф. 274, оп. 4, спр. 456, арк. 39, 58 (далі — ЦДА України).

⁷ ЦДАГО України, ф. 43, оп. 1, спр. 53, арк. 1.

⁸ Там же, спр. 92, арк. 10.

⁹ Боротьба. — 1917. — 1 травня.

¹⁰ М а й с т р е н к о І. Назв. праця. — С. 48.

¹¹ Л а п ч и н с ь к и й Г. Боротьба за Київ. Січень 1918: До боротьби за перемогу Жовтня // Літопис революції. — 1928. — № 2/29. — С. 214.

¹² С л и н ь к о І. Петр Слинко. Матеріали к біографии // Летопись революции. — 1923. — № 3. — С. 85.

¹³ Боротьба. — 1917. — 10 листоп.

¹⁴ ЦДАГО України, ф. 43, оп. 1, спр. 92, арк. 55.

¹⁵ Там же, арк. 16, 29, 30.

¹⁶ С о л о в е й Д. Розгром Полтави: Спогади з часів визвольних змагань українського народу 1914—1921. — Вінніпег. — 1974. — С. 140.

¹⁷ ЦДАГО України, ф. 43, оп. 1, спр. 92, арк. 15.

- 18 Дело социалиста-революционера (Полтава).— 1917.— 3 ноября.
- 19 Селянська спілка (Полтава).— 1917.— 7 вересня.
- 20 ЦДАГО України, ф. 43, оп. 1, спр. 92, арк. 53.
- 21 Держ. архів Полтавської обл., ф. 1066, оп. 1, спр. 16, арк. 1; Известия Полтавского Совета Революции.— 1917.— 18 декабря.
- 22 Народна воля.— 1917.— 19 грудня.
- 23 Л а п ч и н с ь к и й Г. З перших днів Всеукраїнської Радянської влади: Спогади // Літопис революції.— 1927.— № 5 (26).— С. 62.
- 24 Там же.— С. 64.
- 25 Енциклопедія Українознавства.— Париж—Нью-Йорк.— 1959.— Словникова частина. 3.— С. 1061.
- 26 ЦДАГО України, ф. 43, оп. 1, спр. 92, арк. 38—39.
- 27 Там же, арк. 51.
- 28 М а й с т р е н к о І. Назв. праця.— С. 67—71.
- 29 ЦДАГО України, ф. 43, оп. 1, спр. 92, арк. 111.
- 30 М а й с т р е н к о І. Назв. праця.— С. 91.
- 31 Нове життя (Полтава).— 1919.— 21 березня.
- 32 ЦДАГО України, ф. 43, оп. 1, спр. 92, арк. 66.
- 33 Там же, арк. 60, 62, 67.
- 34 Боротьба.— 1919.— 8 лютого.
- 35 Киевский коммунист.— 1919.— 8 февраля.
- 36 III Всеукраїнський з'їзд Рад: Стенографічний звіт.— Харків.— 1932.— С. 220.
- 37 ЦДАВО України, ф. 1, оп. 1, спр. 9, арк. 31.
- 38 Боротьбист (Полтава).— 1920.— 1 січня.
- 39 Пролетарська боротьба (Житомир).— 1919.— 6 листопада.
- 40 Там же.
- 41 Боротьба.— 1920.— 15 січня.
- 42—43 Пролетарська боротьба (Житомир).— 1919.— 27 листопада.
- 44 ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 101, арк. 12.
- 45 Там же, арк. 3.
- 46 ЦДАВО України, ф. 1, оп. 1, спр. 29, арк. 12.
- 47 К о в а л і в Л. До всіх організацій, комітетів та окремих членів партії: Лист до партії члена ЦК Л. Ковальова.— М.,— 1919.— С. 4.
- 48 Там же.— С. 8.
- 49 Коммунистический Интернационал.— 1919.— № 7—8.— С. 1112, 1125—1126.
- 50 ЦДАГО України, ф. 43, оп. 1, спр. 92, арк. 105.
- 51 Боротьбист (Полтава).— 1920.— 11 січня.
- 52 ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 101, арк. 7.
- 53 Л е н і н В. І. Повне збір. творів.— Т. 40.— С. 154.
- 54 Там же.— С. 118.
- 55 Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919—1920): Збірник документів.— К., 1957.— С. 68—69.
- 56 З а т о н с в к и й В. Уривки з спогадів про українську революцію // Літопис революції.— 1929.— № 4 (31).— С. 163.
- 57 Києвланин. 1919.— 20 ноября (ст. ст.).
- 58 ЦДАВО України, ф. 4, оп. 2, спр. 53, арк. 333.
- 59 Там же, ф. 1, оп. 2, спр. 53, арк. 17 зв.
- 60 Дело членов Центрального Комитета Украинской партии социалистов-революционеров Голубовича, Петренко, Лызанивского, Часника, Ярослава и др. (Стенографический отчет).— Харьков, 1921.— С. 4.
- 61 Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів.— Харків.— 1932.— С. 130.
- 62 ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 3394, арк. 6.
- 63 Там же.
- 64 Там же.
- 65 С м о л и ч Ю. Розповідь про неспокій.— Ч. 1.— К.,— 1968.— С. 111—112.
- 66 М а й с т р е н ж о І. Історія мого покоління: Спогади учасника революційних подій в Україні.— Едмонтон.— 1985.— С. 124.
- 67 К о с т ю к Г. Зустрічі і прощання: Спогади.— Кн. 1.— Едмонтон.— 1987.— С. 262—263, 720.